

**ԷԹՆՈԺՈԴՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԸ ԿԱՐՍԻ
ՄԱՐԶՈՒՄ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԵՎ ԱԽԱԼՔԱԼԱԿԻ
ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ 1886-1916թթ.**

Արտաշես Բոյաջյան

Ամփոփում

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Կարսի մարզում, ինչպես նաև Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալսկի գավառներում արձանագրվել են էթնոժողովրդագրական նշանակալի փոփոխություններ: Դրանք պայմանավորված էին առաջին հերթին, ցարական կառավարության վարած ժողովրդագրական և սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությամբ, որի նպատակն էր կայսրության հարավային սահմանների ամրապնդումը՝ տարածաշրջանը բնակեցնելով իրեն հավատարիմ ազգություններով:

Սույն ուսումնասիրության նպատակն է քննության առնել իրար սահմանակից հայաշատ Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալսկի գավառների, ինչպես նաև Կարսի մարզի էթնոժողովրդագրական գործընթացները: Մեր խնդիրն է ներկայացնել բնակչության ազգային և կրոնական կազմի փոփոխությունները, դրանց պատճառներն ու հետևանքները, ինչպես նաև պարզաբանել էթնոսների հարաբերակցությունը, սեռատարիքային կառուցվածքը, բնական վերարտադրության, ուրբանիզացիայի և միգրացիայի գործընթացները:

Այս ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս գնահատել էթնոժողովրդագրական փոփոխությունների և տնտեսական զարգացման փոխադարձ կապը:

Ներկայացվել են վարչատարածքային միավորների սահմաններն ու բաժանումը: Վերը նշված վարչատարածքային միավորների 1886–1916 թթ. էթնոժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասի-

րությունը կարևոր է ոչ միայն տարածաշրջանի պատմության ուսումնասիրության, այլև ժամանակակից էթնիկական գործընթացների զարգացման վերլուծության տեսանկյունից:

Ուսումնասիրության նորույթը պայմանավորված է միջառարկայական մոտեցմամբ, որը համադրում է ժողովրդագրության, պատմության, ազգագրության և բնակչության աշխարհագրության մեթոդները: Այս համադրված մոտեցումը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու, թե ինչ ազդեցություն ունեցան էթնոժողովրդագրական գործընթացները տարածաշրջանի էթնիկական քարտեզի փոփոխության վրա:

Բանալի բառեր՝ էթնոժողովրդագրական գործընթացներ, բնական վերարտադրություն, բնակավայր, գյուղական համայնք, ուտիկանական տեղամաս, զավառ, նահանգ, կրոն, ազգ, ազգային քաղաքականություն:

ETHNO-DEMOGRAPHICAL PROCESSES IN THE PROVINCES OF ALEXANDRAPOL AND AKHALKALAK IN KARS REGION 1886-1916

Artashes G. Boyajyan

Abstract

Introduction: At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, certain ethno-demographic changes were observed in the Kars region, the provinces of Alexandrapol and Akhalkalaki, which was primarily due to the demographic and socio-economic policy pursued by the tsarist government, aiming to strengthen the southern borders of the empire by populating it with loyal nationalities. This article aims to examine the ethnodemographic processes of the bordering Armenian provinces of Alexandrapol and Akhal-Kale and the Kars region. Within the framework of the study, we have set ourselves the task of presenting the changes in the national and religious composition of the population, their motivations and

consequences, and clarifying the nature of ethnic groups, sex-age composition, natural reproduction, urbanization and migration processes. The research makes it possible to assess the relationship between ethnodemographic processes and economic development.

We have attached importance to the presentation of the borders and division of administrative-territorial units. The study of the presented administrative-territorial units, ethnodemographic processes in 1886–1916 is relevant both for the study of the history of the region and for the analysis of the evolution of modern ethnic processes. The novelty of the study lies in the interdisciplinary approach that combines demography, history, ethnography, and population geography. It provides an opportunity to understand the impact of ethnodemographic processes on the change in the ethnic map.

Keywords: *ethnodemographic processes, natural reproduction, settlement, rural community, police station, province, state, religion, nation, national policy.*

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАРССКОЙ ОБЛАСТИ, В АЛЕКСАНДРОПОЛЬСКОМ И АХАЛКАЛАКСКОМ УЕЗДАХ В 1886–1916 ГГ.

Арташес Бояджян

Аннотация: В конце XIX – начале XX веков в Карской области, Александропольской и Ахалкалакской уездах наблюдались определенные этнодемографические изменения, что было обусловлено, прежде всего, демографической и социально-экономической политикой царского правительства, направленной на укрепление южных границ империи путем заселения ее лояльными национальностями. Целью данной статьи является рассмотрение этнодемографических процессов в приграничных армянских Александропольской и Ахалкалакской провинциях, а также в Карской

области. В рамках исследования мы поставили перед собой задачу представить изменения в национальном и религиозном составе населения, их мотивы и последствия, а также выяснить характер этнических групп, половозрастной состав, естественное воспроизводство, урбанизацию и миграционные процессы. Исследование позволяет оценить взаимосвязь этнодемографических процессов и экономического развития.

Мы уделили особое внимание представлению границ и деления административно-территориальных единиц. Изучение представленных административно-территориальных единиц и этнодемографических процессов в 1886–1916 гг. актуально как для изучения истории региона, так и для анализа эволюции современных этнических процессов. Новизна исследования заключается в междисциплинарном подходе, объединяющем демографию, историю, этнографию и географию населения. Это позволяет понять влияние этнодемографических процессов на изменение этнической карты.

Ключевые слова: *этнодемографические процессы, естественное воспроизводство, расселение, сельская община, полицейский участок, уезд, губерния, религия, нация, национальная политика.*

Նախաբան.

Էթնոժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրությունը պահանջում է բազմաբնույթ աղբյուրների օգտագործում, որոնց շրջանակը ներառում է արխիվային փաստաթղթեր, մարդահամարների նյութեր, տեղական ինքնակառավարման մարմինների հաշվետվություններ, բնակչության, տնտեսության և սոցիալական կառուցվածքի վերաբերյալ վիճակագրական տվյալներ, ինչպես նաև գիտական հրապարակումներ, մամուլի հոդվածներ և պարբերականներ: Վերջիններիս նյութերը կարևոր նշանակություն ունեն հատկապես էթնիկական հարցերի, սոցիալական հակասությունների և դրանց հետ առնչվող իրադարձությունների վերլուծության համար:

Այդ աղբյուրների համակողմանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտել վարչատարածքային միավորների էթնիկ կազմի դինամիկան և արձանագրել դրա փոփոխությունները ժամանակի ընթացքում: Հետազոտության արդյունքների հիման վրա ձևակերպված եզրակացությունները վերաբերում են ժողովրդագրական, էթնիկ, կրոնական, միգրացիոն և տնտեսական գործոնների ազդեցությանը՝ էթնոժողովրդագրական իրավիճակի ձևավորման և զարգացման վրա: Վերոհիշյալ հարցերի վերաբերյալ առավել հստակ պատկերացում ստանալու նպատակով առաջնահերթ ուսումնասիրվել են պաշտոնական վիճակագրական տվյալները: Դրանց թվում առաջնային տեղ են գրավում Ռուսաստանի 1897թ. Համառուսական առաջին մարդահամարի տվյալները, որոնք հրատարակվել են Անդրկովկասի մարզային վիճակագրական կոմիտեի կողմից «Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г.» գրքում: [6] Կարևոր վիճակագրական տվյալներ են պարունակում «Кавказский календарь» տարեգրքի որոշ համարներ: [5] Արժեքավոր սկզբնաղբյուր են Ղ.Ալիշանի, Գ.Ֆ. Լինչի, Ա.Երիցյանի և այլոց աշխատությունները, Ազգագրական հանդեսները¹: Ներկայացվող վարչատարածքային միավորների սահմանները ճշգրտելու համար սկզբնաղբյուրների կողքին մեծ տեղ ենք հատկացրել ռուսալեզու զանազան ուսումնասիրությունների, որոնց շարքում կարելի է առանձնացնել Ա. Շախաթունյանի, Ն. Ա. Արիստովի, իսկ ժամանակակից շրջանում Հ. Սարգսյանի, Ա. Մելքոնյանի, Մ. Մալխասյանի, Ա.Ս. Հայրապետյանի և այլոց աշխատանքները²: Մինևույն ժամանակ կարևորություն ենք տվել Հայաստանի

¹ Ղ.Ալիշան, Ծիրակ. Տեղագրութիւն պատկերացոյց, Վենետիկ 1881; Ազգագրական հանդես, Գիրք 7-19; Линч Г.Ф., Армения : Путевые очерки и этюды : в 2 т-х, Тифлис 1910; Ерицян А., Опыт статистического очерка народонаселения Турецкой Армении / А. Ерицова., Тифлис, Тип. Гл. упр. наместника кавказ., 1881.

² Шахатуян А., Административный передел Закавказского края, Тиф.1918; Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. Год 6, вып. III-IV. СПб, 1896; Հայրապետյան Ա.Ս., Ժողովրդագրական գործընթացներն Ալեքսանդրապոլի գավառում (XX դ. առաջին քսանամ-

և Հարակից շրջանների տեղանունների բառարանին, որը խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում նույաես կարևոր սկզբնաղբյուրի արժեք ունի:

Վերը հիշատակված աղբյուրներում և ուսումնասիրություններում առկա փաստական ու վիճակագրական հարուստ նյութի ամբողջական վերլուծությունը հնարավորություն է տվել լուսաբանելու երեսուն տարվա ընթացքում բնակչության թվի շարժընթացի, ազգային և կրոնական կազմի լուրջ փոփոխությունները և դրանց հիմքը: Ըստ որում, հողվածը շարադրելիս մեր առջև խնդիր ենք դրել ներկայացնելու էթնոժողովրդագրական բնութագրիչների միայն ընդհանուր պատկերը և շարժընթացը:

Վարչատարածքային բաժանումները և սահմանները.

Վարչատարածքային միավորների սահմանների ձևափոխությունները, որոշակի ազդեցություն են ունենում բնակչության թվաքանակի և ազգային կազմի փոփոխության վրա: Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ ներկայացվող վարչատարածքային միավորները ձևավորվել են տարբեր տարիներին: Ախալքալակի և Ալեքսանդրապոլի գավառներն ու Կարսի մարզը գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս արևելյան հատվածում և կազմում են Հայկական հյուսիսային հրաբխային բարձրավանդակի մասը: Երեք վարչատարածքային միավորներն ունեն բնակլիմայական, լեռնագրական և ազգագրական ընդհանրություններ ու հարակից շրջանների համեմատ զբաղեցնում են բարձր դիրք: Հարավային Կովկասում XIXդ. առաջին լուրջ վարչատարածքային բաժանումն իրականացվել է 1840թ: Տարածաշրջանը բաժանվեց երկու խոշոր նահանգների՝ Վրացա-Իմերեթական նահանգի և Կասպիական մարզի: Նոր կազմավորված Ալեքսանդրապոլի գավառը Վրացա-Իմերեթական տասնմեկ գավառներից մեկն էր: Հայարնակ Լոռու ուղեմասը (дистанция) միացվեց Ալեքսանդրապոլի գավառին[10, стр.86]: Վարչատարածքային հաջորդ բաժանումն իրա-

յակ): Հողվածների և նյութերի ժողովածու/ Ա. Հայրապետյան; ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կոնտրոն.- Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2020.- 244 էջ:

կանացվեց 1846թ., որով Հարավային Կովկասում ձևավորվեցին չորս նահանգներ: Այդ բաժանումով Թիֆլիսի նահանգի Ախալցխայի գավառի Ախալքալակի ուղեմասը միացվեց Ալեքսանդրապոլի գավառին: Ձևավորվեցին Ալեքսանդրապոլի գավառի չորս ուղեմասերը՝ Լոռու, Փամբակի, Շորագյալի և Ախալքալակի[10, ԵԻՊ.88]: Հինգերորդ վարչատարածքային բաժանումը կատարվեց 1849-1850թթ.: Հատկանշականն այն է, որ Ախալքալակի ուղեմասը դուրս բերվեց Ալեքսանդրապոլի գավառի տարածքից և միացվեց Թիֆլիսի նահանգին, այն դեպքում, երբ բնակլիմայական, լեռնագրական, տնտեսական և էթնիկական ընդհանրություններ ուներ Ալեքսանդրապոլի գավառի հետ: Թե ինչ հիմքով է ուղեմասը դուրս բերվել գավառից և միացվել նահանգին, որևէ հիմնավորման չենք հանդիպել: Թիֆլիսի և Շամախի նահանգների տարածքների մի մասից կազմավորվեց Երևանի նահանգը: Երևանի նահանգի կազմավորումը հիմք հանդիսացավ հետագա տարիներին առաջին հանրապետության, խորհրդային Հայաստանի և երրորդ հանրապետության կազմավորման և զարգացման համար:

Հարավային Կովկասում վեցերորդ վարչատարածքային բաժանումից հետո (1862թ.) Ալեքսանդրապոլի գավառի Լոռիի ուղեմասը նույնպես միացվեց Թիֆլիսի նահանգին [10, ԵԻՊ.94]: 1873թ. Ախալցխայի գավառի Ախալքալակի ուղեմասը վերակազմավորվեց գավառի[10, ԵԻՊ.98]: Կարսի մարզը կազմավորվել է 1878թ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով, որ ներառել է Էրզրումի վիլայեթի Կարսի գավառը, Չրդդրի գավառի մի մասը և Բասենի արևելյան հատվածը: Կարսի մարզի միացումը ռուսական կայսրությանը հանգեցրեց նրան, որ Ալեքսանդրապոլի գավառն անմիջական սահման չունեցավ Օսմանյան կայսրության հետ:

Հարավային Կովկասի նահանգապետերի 1903թ. համագումարում քննարկման դրվեց վարչատարածքային բաժանման նոր հարցը, սակայն ազգայնական ուժերը վարչատարածքային միավորների սահմանների անցկացման հարցում անհամաձայնություններ ունեցան: Արդյունքում այդ հարցով որոշում չընդունվեց[10, ԵԻՊ.104.]:

1917թ. հոկտեմբերի 14-15-ին Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեին կից խորհրդակցություն վարչատարածքային փոփոխություն իրականացնելու համար: Այդ խորհրդակցության ժամանակ արտահայտված են վրացիների և թաթարների տեսակետները, որոնք պաշտպանում են վրաց և թաթար կալվածատերերի և ազնվական դասի շահերը: Եթե 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո վրացիները իրենց համաձայնությունը տալիս էին Ախալքալակի և Լոռու գավառների միացմանը Ալեքսանդրապոլի գավառին, ապա աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխությունը ստիպեց իրենց հրաժարվել այդ գաղափարից, քանի որ գաղտնի բանակցությունների միջոցով վրացական կողմը ձեռք էր բերել Գերմանիայի հովանավորությունը Վրաստանի անվտանգությունն ապահովելու հարցում[2, էջ 86]:

Ի վերջո, ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում վարչատարածքային բաժանման ենթակարգությունում որևէ փոփոխություն չի գրանցվել, իսկ գյուղական համայնքների թիվը, մասնավորապես Կարսի մարզում էապես փոփոխվել է:

Ադյուսակ 1-ի թվային ցուցանիշների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ 1916թ. համեմատած 1886թ. ներկայացվող երեք վարչատարածքային միավորների տարածքային փոփոխությունները որակական բնույթի չեն եղել:

Բնակչության թվի շարժընթացը

Ռուսաստանին միանալուց հետո երեք վարչատարածքային միավորների բնակչության մշտական աճ է գրանցվել, ինչը պայմանավորված է կայսրության վարած էթնոժողովրդագրական քաղաքականությամբ, մասնավորապես արտոնյալ պայմաններ են ստեղծվել քրիստոնյանների աճի համար: Բնակչության թվաճում կարևոր տեղ է գրավել ներգաղթը, մասնավորապես Օսմանյան կայսրությունից և Ռուսաստանի եվրոպական գոտուց:

Կարսի մարզի, Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալսկի գավառների տարածքը, տեղամասերի համայնքների և բնակավայրերի թվի շարժընթացը 1886 և 1916թթ. [3][6][5][8][9]

	Տարածքը կմ ²	օկրուգ	տեղամասեր	համայնքներ	բնակավայրեր	Բնակավայրերի խտությունը 100կմ ²
1886թ.						
Կարսի մարզ	18646	4	14	51	807	4,3
Ալեքսանդրապոլի գավառ	3854	-	4	27	160	4,3
Ախալքալսկի գավառ	2462	-	2	10	109	4,4
Ընդամենը	24962	4	20	88	1076	4,3
1916թ.						
Կարսի մարզ	18739	4	14	192	812	4,4
Ալեքսանդրապոլի գավառ	3725	-	4	22	163	3,3
Ախալքալսկի գավառ	2641	-	2	14	107	4,1
Ընդամենը	26182	4	20	228	1082	4,0

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում ներկայացվող վարչատարածքային միավորների (այսուհետ-ՎՏՄ) բնակչության աճի աղբյուրներ համարվել են ՎՏՄ սահմանային փոփոխությունները, միգրացիան և բնական վերարտադրությունը: Կարող ենք արձանագրել, որ վարչատարածքային սահմանների փոփոխություն գրեթե չի գրանցվել: Հաշվի առնելով բնական վերարտադրության ցուցանիշների մեծությունը և բնակչության թվի աճի հարաբերակցությունը, կարող ենք նշել, որ

այն էական ազդեցություն չի ունեցել բնակչության աճի վրա, քանի որ այդ ժամանակ բնորոշ է եղել ժողովրդագրական անցման առաջին փուլը, այսինքն արձանագրվել է ծնելիության և մահացության բարձր ցուցանիշ: Օրինակ՝ 1904 թ. Երևանի նահանգում, այդ թվում Ալեքսանդրապոլի գավառում, մահացության աճի վրա ազդեցություն է ունեցել խոլերան, ինչն ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի համար հաճախակի երևույթ էր[1, էջ 33]: Հետևաբար, բնակչության աճի վրա էական է եղել միգրացիայի, ավելի կոնկրետ ներգաղթի ազդեցությունը: Այդ տարիներին էական աճ է գրանցվել հայերի և ռուսների թվաքանակում:

Աղյուսակ 2-ի թվային ցուցանիշների վերլուծությունից պարզվում է, որ այդ երեսուն տարիներին բնակչության թիվն ավելացել է 316,8 հազարով (84,8%), կամ տարեկան միջին աճը կազմել է 2,8%, ինչը շատ բարձր ցուցանիշ է: Նույն ժամանակահատվածում Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության տարեկան միջին աճի ցուցանիշը կազմել է 2,2%, Ախալքալակի գավառում՝ 1,9%, իսկ Կարսի մարզում՝ 3,7%: Ինչպես, տեսնում ենք բնակչության աճի ամենաբարձր ցուցանիշ գրանցվել է կայսրության Օսմանյան թուրքիային սահմանակից մարզում: Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի գավառներում բնակչության աճի ամենաբարձր ցուցանիշ գրանցվել է 1897-1912 թթ., իսկ Կարսի մարզում՝ 1886-1897 թթ.: 1912-1916 թթ. վարչատարածքային միավորներում բնակչության աճի տեմպերը դանդաղել են, իսկ Կարսի մարզում նվազել է շուրջ 7,7 հազարով կամ 2,1%-ով: Այդ տարիներին քաղաքային բնակչության թվի տարեկան միջին աճի տեմպը կազմել է 6,1%, իսկ գյուղական բնակչությանը՝ 2,5%: Զաղաքային բնակչության թվի շեշտակի աճ գրանցվել է Կարսի մարզում, մասնավորապես Կարս քաղաքում՝ ավելացել է շուրջ 7,7 անգամ:

Ազգաբնակչության աճին համընթաց մեծանում է բնակչության խտությունը և մարդաշատությունը: Եթե 1886 թ. 1 քառ. կմ վրա բնակվում էր 14,2 մարդ, իսկ մարդաշատությունը՝ 345 մարդ/բնակավայր, ապա 1916 թ. այն համապատասխանաբար կազմել է 26,3 և 638:

Այսինքն այդ տարիներին մարդաշատության ցուցանիշը գրեթե կրկնապատկվել է: Ամենախիտ բնակեցված շրջանը 1916 թ. եղել է Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ 58, 6 քառ.կմ/մարդ և 1413 մարդ/բնակավայր:

Աղյուսակ 2

**Բնակչության թվի շարժընթացը
[3][6][7][8][9]**

	1886թ.	1897թ.	1912թ.	1916թ.
Ալեքսանդրապոլի գավառ	135726	164858	217910	226080
Ք. Ալեքսանդրապոլ	24230	32018	50832	51874
Գյուղական բնակավայր	111496	132840	167078	174206
Ախալքալսկի գավառ	63799	78324	99725	100118
Ք. Ախալքալսկ	4303	5443	6712	7055
Գյուղական բնակավայրեր	59496	72881	93013	93063
Կարսի մարզ	174044	290654	371903	364214
ք. Կարս	3939	20805	30115	30514
Ք. Կադզվան	3435	10518	10145	11116
Ք. Օլթի	673	2373	3125	2544
Ք. Արդահան	778	4142	4025	3167
Ընդամենը	8825	37837	47410	47341
Գյուղական բնակավայրեր	165219	252817	324493	316873
Ընդամենը քաղաք	37358	75298	104954	109270
Ընդամենը գյուղ	336211	458538	584584	584142
Ընդհանուրը	373569	533836	689538	690412

**Կարսի մարզի, Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալսկի
գավառների բնակչության Էթնիկ կազմի շարժընթացը
[3][6][7][8][9]**

	1886	1897	1912	1916
Ալեքսանդրապոլի գավառ	135726	165503	217910	226080
Հայ	124555	141522	192941	200265
ռուս	1022	5672	7892	7332
Թուրքալեզու ժողովուրդ	5460	8104	8042	9251
քուրդ	3739	4976	-	5901
հույն	908	1082	-	421
այլ	42	4147	9035	2910
Ախալքալսկի գավառ	63799	78324	99725	100118
Հայ	42301	52541	76430	69266
ռուս	3320	5453	7226	7535
Վրացի	6081	6449	6578	7427
Թուրքալեզու ժողովուրդ	-	-	5798	5431
Քուրդ	689	810	-	904
Այլ ազգեր	11408	13071	3693	10555
Կարսի մարզ	174044	290654	371903	364214
Հայ	37094	73406	107266	118545
Ռուս	10695	27865	18321	18997
հույն	23525	32593	51946	16787
քուրդ	26434	42968	51057	49752
Թուրք .ժող.	41823	63547	132142	102748
ղարափափախ	24134	29879		-
թուրքմեն	8893	8442		-
գնչու	-	-	-	38145
այլ	1446	11954	11171	19240

Տարածաշրջանում գերակշռող մասը տղամարդիկ են, որոնց տեսակարար կշիռը 53,2% է: Բնական վերարտադրության մեջ կարևոր

տեղ ունի սեռատարիքային կազմը: Ցավոք տարիքային կամին վերաբերող տվյալների գրեթե բացակայությունը հնարավորություն չի տալիս բնական վերարտադրության վերաբերյալ ավելի ամբողջական եզրահանգումներ կատարել:

Էթնոժողովրդագրական վիճակագրության մեջ առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեն ազգությունների թվաքանակի վերաբերյալ թվային տվյալները: Աղյուսակ 3-ում ներկայացված թվային ցուցանիշների վերլուծությունից պարզվում է, որ 1886 թ. հայերի տեսակարար կշիռը տարածաշրջանում կազմել է 54,3%, այդ թվում Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 91,8%, Ախալքալակի՝ 66,3% և Կարսի մարզում՝ 21,3%: 1916թ. նույն ցուցանիշը տարածաշրջանում կազմել է 56,2%, իսկ գավառներում համապատասխանաբար 88,6%, 69,2% և 32,5%: Բերված թվերից երևում է, որ այդ տարիներին Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալակի գավառներում հայերի տեսակարար համաթվի էական փոփոխություն չի գրանցվել, իսկ Կարսի մարզում գրանցվել է էական աճ: Դա կարծում ենք, ցարական կառավարության և Օսմանյան կայսրության էթնոժողովրդագրական քաղաքականության արդյունք է: Հայերի թվի աճի հիմնական աղբյուրն է եղել առավելապես Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթը: Եթե ռուսական կայսրությունը խթանում էր մարզում հայերի և ռուսների թվի աճին և թուրքալեզու ժողովուրդների թվի նվազմանը, ապա Օսմանյան Կայսրությունն արևմտահայության համար անտանելի պայմաններ էր ստեղծել՝ նպաստելով նրանց արտագաղթին: Այսպես,

Կարսի մարզը Ռուսաստանին միանալուց հետո մահմեդական բնակչությունը (հիմնականում թուրքալեզու ժողովուրդներ) գաղթեցին Թուրքիա: Ծուրջ երեք տարվա ընթացքում (1878-1880 թթ) մարզի տարածքից հեռացել է 65,4 հազ. մարդ, այդ թվում միայն Կարսի մարզից՝ ավելի քան 11 հազար [4, էջ. 120]: Մահմեդականների արտագաղթի հիմնական պատճառը ռուսական կարգերին չենթարկվելն էր: Նրանց արտագաղթը շարունակվել է մինչև XXդ. սկիզբը: 1894 թ. Աբդուլ Համիդ II-ի հայաջինջ քաղաքականությունը ստիպեց արևմտահայության

ստվար զանգվածի տեղաշարժին դեպի Արևելյան Հայաստան: 1895 թ. Կարսի մարզում հաստատված փախստականների թիվը հասնում էր շուրջ 10 հազարի[3], իսկ մեկ տարի անց նրանց թիվը հասավ 20,2 հազարի[10]: Նշենք, որ 1886-1897թթ. հայերի թիվը մարզում ավելացել է 36,3 հազարով կամ կրկնապատկվել է:

Հայերից հետո տարածաշրջանի սոցիալ տնտեսական ու հասարակական կյանքում իրենց խաղացած դերով աչքի են ընկել ռուսները: 1886-1916 թթ. ռուսների թիվն աճել է 2,3 անգամ՝ 15,0 հազարից հասնելով 33,9 հազարի Նրանց թիվը 1886 թ. կազմել է տարածաշրջանի ամբողջ բնակչության թվի 4,0%-ը, իսկ 1916թ.-ին՝ 5,5%-ը: 1886թ. ռուսների ամբողջ թվի 71,1%-ը բնակվել է Կարսի մարզում, իսկ 1916 թ.՝ 56,1%-ը: Տարածաշրջանում ռուսների թվաքանակի շեշտակի աճ գրանցվել է 1886-1897թթ.: Այդ տարիներին նրանց թիվն աճել է 2,6 անգամ: Հետագա տարիներն նրանց թիվը նվազել է:

Թուրքալեզու ժողովուրդները մեծամասնություն են կազմել Կարսի մարզում: Տարածաշրջանում նրանց թիվը 1886 թ. կազմել է ամբողջ բնակչության թվի 21,4%-ը, իսկ Կարսի մարզում՝ 43,0%: 1916թ.՝ համապատասխանաբար 17,0% և 28,2%: Ինչպես տեսնում ենք, այդ տարիներին էապես պակասել է թուրքալեզու ժողովուրդների տեսակարար համաթիվը: Նրանց թվի շեշտակի անկումը գրանցվել է 1912-1916 թթ.՝ 22,7 հազարով կամ 16,2%-ով: Կարելի է կարծել, որ թուրքալեզու ժողովուրդների շեշտակի անկումը պայմանավորված է եղել Առաջին աշխարհամարտով, մասնավորապես ռուս-թուրքական պատերազմով: Տարածաշրջանի մեծաթիվ ազգություններից են եղել նաև հույները, որոնք բնակվել են հիմնականում Կարսի մարզում:

Ի վերջո կարելի է արձանագրել, որ այդ տարիներին Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալակի գավառները միատար ազգային կազմ են ունեցել, որտեղ մեծամասնություն են կազմել հայերը, իսկ Կարսը բազմազգ կազմ ունեցող մարզ է եղել, որտեղ մեծաթիվ էթնոս են եղել հայերը, թուրքալեզու ժողովուրդները, իրանալեզու ժողովուրդները՝ քրդերը և եզդիները, ռուսները և հույները:

Ի տարբերություն էթնիկական կազմի, որտեղ պաշտոնական տվյալները սուղ են, կրոնական կազմի տվյալներն ավելի բազմաբովանդակ են և ցարական կառավարությունը բնակչության հաշվառման ժամանակ ավելի շատ ուշադրություն է դարձրել կրոնականի վրա: Հետաքրքիրն այն է, որ հայերի կրոնական պատկանելիությունը հիշատակելիս շեշտել է նաև էթնիկական պատկանելիությունը, ինչը չի երևում մյուսների, մասնավորապես մահմեդականների կրոնական պատկանելիությունը հիշատակելիս:

Աղյուսակ 4

**Կրոնական կազմի շարժընթացը
[3][6][7][8][9]**

	1886	1897	1912	1916
Ալեքսանդրապոլի գավառ	135726	165503	217910	226080
Հայ Առաքելական	106085	141028	185361	188603
Հայ Կաթոլիկ	5549		7580	9043
ուղղափառ	687	7202	6901	5988
աղանդավորներ	760	1460	1800	1744
եզդի	3739	-	6622	5672
Սունի	2949	8496	-	2054
շիա	1631		8042	7197
այլ	14326	7317	1604	5779
Ախալքալակի գավառ	63799	78324	99725	100118
Հայ Առաքելական	35081	45752	64054	69266
Հայ կաթոլիկ	7226	8542	12376	-
Ուղղափառ	3759	5811	6717	7856
Աղանդավոր	6599	4417	7087	7101
սունի	-	7648	5798	9232
այլ	11134	6154	3693	6663
Կարսի մարզ	174044	290654	371903	364214
Հայ Առաքելական	36015	72976	102293	113226
Հայ Կաթոլիկ	-	-	4970	5319
ուղղափառ	24954	49295	56704	35784
աղանդավորներ	9017	12420	13563	13851

Հանրապետական հինգերորդ գիտաժողով

եզդի	2043	-	5181	17698
սունի	79318	145852	163007	83304
շիա	11847		20192	19444
Ալի-Ալլախ ¹	8893		-	-
այլ	1957	10111	5993	75888

Այդ տարիներին տարածաշրջանում մեծամասնություն են կազմել հայ առաքելականները: Այսպես, աղյուսակ 4-ի թվային ցուցանիշների վերլուծությունից երևում է, որ 1886 թ. տարածաշրջանում հայ առաքելականների տեսակարար համաթիվը կազմել է 47,4%, իսկ 1916թ.՝ 53,7%: Նրանց կեսից ավելին բնակվել են Ալեքսանդրապոլի գավառում: Կարսում 1916 թ. հայ առաքելականների թիվը կազմել է մարզի բնակչության ընդհանուր թվի 31,1 %-ը, իսկ Ախալքալսկի գավառում՝ մոտ 70%: Ներկայացվող վարչատարածքային միավորների հասարակական և տնտեսական կյանքում կարևոր դերակատարում են ունեցել հայ կաթոլիկները: 1912 թ. նրանց ընդհանուր թվի կեսից ավելին բնակվել են Ախալքալսկի գավառում:

Ներկայացվող վարչատարածքային միավորներում համաչափ թվով բնակվել են ուղղափառ ռուսները, ռուս աղանդավորների 92,3%-ը բնակվել են Ախալքալսկի գավառում և Կարսի մարզում, իսկ ուղղափառ հույների, սունի և շիա մահմեդականների ճնշող մեծամասնությունը՝ Կարսի մարզում:

Եզրահանգումներ

Կատարել ենք հետևյալ եզրահանգումները.

¹ «Ալի-Ալլախները» հիմնականում վերաբերում է այն մահմեդականներին, ովքեր Ալի իբն Աբի Տալիբին աստվածացնում են: Ալի իբն Աբի Տալիբը եղել է չորրորդ Ռաշիդուն խալիֆը և առաջին շիա իմամը: Նա ծնվել է մոտ 600 թվականին և մահացել 661 թվականին: Ալին ամուսնացել է Մուհամմադ մարգարեի դուստր Ֆաթիմայի հետ և ունեցել է երեք որդի՝ Հասանը, Հուսեյնը և Մուհսինը, և երկու դուստր: Նրա կառավարումը տևեց 656-ից մինչև սպանվելը 661 թվականին: Դա համարվում է շիիզմի հիմնական հոսանքից շեղում և հանդիպում է սափմանափակ համայնքներում:

1. Չնայած բնակլիմայական, պատմական, տնտեսական, էթնիկ և կրոնական ընդհանրություններին, երեք վարչատարածքային միավորները միասնական վարչատարածքային ամբողջություն չեն կազմել: Կարսը եղել է առանձին մարզ, Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ Երևանի նահանգի կազմում, իսկ Ախալքալակի գավառը՝ Թիֆլիսի նահանգի կազմում: Վարչատարածքային պատկանելության այս տարբերությունները զգալիորեն ազդել են տարածաշրջանի էթնիկական քարտեզի ձևավորման վրա:
2. Ներկայացվող ժամանակահատվածում արձանագրվել են բնակչության թվի, էթնիկ և կրոնական կազմի որոշակի փոփոխություններ. նկատվել է հայերի և ռուսների տեսակարար կշռի զգալի աճ, իսկ թուրքալեզու ժողովուրդների մասնաբաժնի նվազում:
3. Կապիտալիստական արտադրահարաբերությունների զարգացմանը և երկաթուղու կառուցմանը զուգահեռ՝ շեշտակի աճել է քաղաքային բնակչության թիվը:
4. Բոլոր վարչատարածքային միավորներում արձանագրվել է բնակչության խտության և մարդաշատության ցուցանիշների աճ:
5. Ախալքալակի և Ալեքսանդրապոլի գավառներին բնորոշ է եղել էթնիկ և կրոնական կազմի համեմատաբար միատարրությունը, մինչդեռ Կարսի մարզը բնութագրվել է խայտաբղետ էթնիկ և կրոնական կառուցվածքով:

Օգտագործված սկզբնաղբյուրներ և գրականություն

1. Հայրապետյան Ա., *Ժողովրդագրական գործընթացներն Ալեքսանդրապոլի գավառում (XX դ. առաջին քսանամյակ)*: Հոդվածների և նյութերի ժողովածու/ ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կոնտրոն.- Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2020.- 244 էջ:
2. Մահտեսյան Հ., *Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման պատմության էջերից*, //Բանբեր Հայաստանի արխիվների: Գիտական ժողովածու, N 27, Եր., 2019, էջեր 69-89:

3. «Մշակ», 1895, թիվ 69, 06.17:
4. Исмаил Заде Д. И., *Русское крестьянство в Закавказье (30-е годы XIX – начало XX в.)*, М., 1982, 120 стр.
5. Кавказский Календарь на 1913, Тифлис 1912; Кавказский Календарь на 1917, Тифлис 1916.
6. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.. Тифлисская губерния. — 1905. — [6], XVIII, 295 с, Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: [кн. 1-89], Карсская область. тетр. 2 (последняя). - 1904. -[4], X, 119 стр.
7. Саркисян Г., *Население Восточной Армении XIX в начале XX в.*, Издательство «Гитутюн»., Ер., 2002, стр. 128,
8. Списки населенных мест Кавказского края. Ч. 1 Бакинская губерния, и Ставропольская и Терская область. – Тифлис, 1879., 343 стр.
9. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г., Тифлис, 1893г.,
10. Шахатунян А., *Административный передел Закавказского края*: Тифлис, 1918, 206 стр.

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Արտաշես Գևորգի Բոյաջյան՝ պատմ. գիտ. թեկն., դոցենտ,
ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, Գյումրի, ՀՀ
Էլ. հասցե՝ a.boyajyan@mail.ru // orcid.org/0009-0002-8424-4522

Artashes Gevorg Boyajyan: PhD in History, Associate Professor,
Senior Researcher of the SCAS of NAS, Gyumri, RA,
e-mail: a.boyajyan@mail.ru // orcid.org/0009-0002-8424-4522

Арташес Геворгович Бояджян: канд. ист. наук, доцент,
ст. научный сотрудник ШЦАИ НАН, Гюмри, РА
эл. адрес: a.boyajyan@mail.ru // orcid.org/0009-0002-8424-4522